

Sayı: 38

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH DERGİSİ

2002-2003

Kurucusu

Ord. Prof. Dr. Cavid BAYSUN

İSTANBUL - 2003

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ EMİRİ ATABEG ÇAVLI SAKAVU

Cihan PİYADEOĞLU*

Atabeg Çavlı¹ Sakavu², Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar (1105-1118)'in önemli emîrlerinden birisidir. İki kez isyan etmesine rağmen sultan tarafından affedilmiş, ilk olarak Haçlılar ve Musul hâkimi Çökürmüş ile mücadele etmek üzere Musul'a (1106), daha sonra da Çağrı b. Muhammed Tapar'a atabeg tayin edilerek ülkenin sorunlu bölgesi Fars'a vali olarak

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹ Çavlı adının anlamı üzerine şu bilgileri aktarmak mümkündür: Kaşgarlı Mahmûd (*Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. B. Atalay, TDK. Yayınları, Ankara 1985, II, 245), "çavlandı" tâbirini: "şöhret, ün sahibi oldu" şeklinde açıklamaktadır. Yusuf Has Hâcib (*Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, TTKY, Ankara 1994, s. 295), "Kimi Inanç Bey, kimi Çağrı Bey, kimi Tigin Bey ve kimi Çavlı Bey olur. Kimi Yavgu, kimi Yugruş veya İl Beyi, kimi unvanının eşi olmayan Er-öğü olur. Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır, bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur" şeklinde verdiği bilgide "Çavlı"yı hükümdarın hizmetkârlarından biri olarak tanıtmaktadır. Şemseddîn Sâmî (*Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 505), ise "çavlı" ya: "terbiye edilmemiş doğan ve şahin yavrusu" şeklinde bir açıklama getirmiştir. *Tarama Sözlüğü*, (TDK. Yayınları, Ankara 1965, II, 838-843) "çav" kelimesini: "yüksek ses, haber, nam ve şöhret" şeklinde açıklarken, "çavlı"ya: "şöhretli, meşhur" demektedir. *Derleme Sözlüğü* (TDK. Yayınları, Ankara 1968, III, 1093-1094), *Tarama Sözlüğü* ile aynı bilgileri vermektedir. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* (TDK. Yayınları, Ankara 1974, s. 172), "Çav" kelimesine : "ses, ün, haber", "çavlanmak" kelimesine : "gürültüsü çevreye yayılmak, dillere düşmek, şüyu bulmak" derken "çavlı" kelimesinin manasını: "henüz ava alıştırılmamış doğan yavrusu" olarak nakletmektedir. Bunun yanında "çav" Çağatay Türkçesi'nde kâğıt para manasına da gelmektedir. Bk. Tahsin Yazıcı, "Çav", *DİA*, VIII, 235. Çavlı'nın lâkapları ise Celâlüddeve ve Fahreddîn'dir. Bk. Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, nşr. Abdü'l-Hüseyn Nevaî, Tahran hş. 1364, s. 437 ve V. F. Büchner, "Şebânkâre", *İA*, XI, 370.

² Sakavu kelimesinin kesin bir manasını tespit edemedik.

gönderilmiştir (502/1108-1109)³. Çavlı adı kaynaklarda değişik şekillerde yazılmış⁴, kaynakları tercüme eden kişilerce de farklı biçimlerde okunmuştur⁵.

Çavlı'nın Tarih sahnesine çıkışı ve ilk faaliyetleri

Çavlı adına rastladığımız ilk olay Kirman Meliki Kavurd'un isyanıdır. Sultan Alp Arslan (1064-1072)'in Selçuklu tahtına çıkmasından sonra kardeşi Kirman Meliki Kavurd isyan etmiş, Alp Arslan da onun üzerine yürüyerek eman dilemesini sağlamıştı (1064). Bu olaydan üç yıl sonra vezirinin kıskırtmasıyla Melik Kavurd'un tekrar isyan ettiğini görüyoruz. İkinci defa isyan eden kardeşi üzerine yürüyen Alp Arslan'ın öncü kuvvetleri, Çavlı ve Altuntaş adında iki emîr idaresinde Kavurd ile mücadele etti. Savaşı kaybederek Ciruft kalesine sığınan Kavurd sultandan affını istedi, sultan da kardeşinin bu isteğini kabul etti. Daha sonraki dönemde Kavurd, Fars hâkimi Fazlûye ile ittifak kurarak onu sultana karşı isyana teşvik etti. Fazlûye'nin bu telkinler neticesinde isyan etmesi üzerine Sultan Alp Arslan, veziri Nizamülmülk (öl. 1092) ile Çavlı'yı onun üzerine gönderdi. Sonuç olarak Fazlûye, Selçuklu kuvvetleri karşısında yenilerek tutsak olmaktan kurtulamadı⁶.

³ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. A. Özeydin, İstanbul 1991, X, 410; *Târih-i Güzide*, s. 437; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 92; Aynı mlf., *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTKY, Ankara 1991, s. 10; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTKY, Ankara 1990, s. 55; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTKY, Ankara 1995, s. 186-187.

⁴ Sadreddîn el-Hüseynî (*Zübdetü't-Tevârih Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, nşr. Muhammed Nureddîn, Beyrut 1985, s. 170), "جاولی"; İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil Fi't-Tarih*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 429), "جاولی ستاور"; Azimî (*Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. Ali Sevim, TTKY, Ankara 1988, s. 28), "جاولی ستاور"; Müstevfî (*Târih-i Güzide*, s. 457), "جاولی"; Aksarâyî (*Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, nşr. O. Turan, TTKY, Ankara 1944, s. 29, 334), "جاولی ستاور"; Reşidüddîn Fazlullah (*Câmiu't-Tevârih*, nşr. Ahmet Ateş, Selçuklular ile ilgili Bölümler, TTKY, Ankara 1960, s. 33), "جاولی".

⁵ İbnü'l-Esîr (Trk. trc. X, 246), "Çavlı Sakavu"; Bundârî (*Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, İstanbul 1943, s. 236), "Çavlı Sakav"; Sadreddîn el-Hüseynî (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lügal, TTKY, Ankara 1999², s. 57), "Çavlı"; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) (*Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, İngilizce'den, TTKY, Ankara 1945, II, 345), "Cavalı"; Urfalı Mateos (*Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. Andreasyan, TTKY, Ankara 1987², s. 231), "Çole-Cavalı"; Süryani Mihail (*Vakainame, II. Kısım*, çev. H. Andreasyan, TTK'da basılmamış çeviri, 1944, s. 51), "Çavali-Cavali-Çavlı".

⁶ *Ahbâr*, s. 28-29; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 63; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Mir'âtü'z-zaman fi Tarihi'l-âyan Adlı Eserdeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", haz. A. Sevim, *Belgeler*, Sayı: 23'ten ayrı basım, TTKY, Ankara 1998, s. 24; *Târih-i Güzide*, s. 433; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996⁵, s.160; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTKY, Ankara 1993², s. 66-67; Aynı mlf., *Büyük Selçuklu*

Prof. Dr. Osman Turan⁷ buradaki Çavlı'nın daha sonraları Sultan Muhammed Tapar döneminde Haçlılar ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan (1093-1107) ile mücadelesinde başarılı olduğunu belirterek bu Çavlı'yı konumuz olan Çavlı ile aynı kişi olarak kabul etmektedir. Ancak Ortaçağ yaşam süresi düşünüldüğünde 1116 yılında ölen Çavlı'nın 460/1067-1068 tarihinde bu kadar önemli bir görevde bulunabilmiş olması, adı geçen Çavlı'nın araştırmamızın konusunu teşkil eden Çavlı ile aynı kişi olduğu hususunda tereddütlere yol açmaktadır.

Çavlı adına rastladığımız diğer önemli bir olay ise Malazgirt Savaşı'dır. Çavlı (چاولی), Malazgirt Savaşı'na katılan emîrler arasında gösterilmektedir⁸. Osman Turan⁹, Çavlı'nın bu savaşa katıldığı şeklinde var olan rivayetleri ispatlamanın zor olduğunu belirtmektedir. Nitekim onun, Malazgirt Savaşı'na katıldığını zikreden *Câmiu't-Tevârih*'in geç dönem bir kaynak oluşu Osman Turan'ın bu görüşünü destekler mahiyettedir.

Bunun yanında savaşa katılan diğer emîrlerin daha sonraları Anadolu'nun değişik bölgelerinde fetih faaliyetlerinde bulunduklarını görüyoruz¹⁰. Çavlı'nın bu fetihlere katılmayıp Alp Arslan ile geri döndüğünü varsayarsak, kaynaklarımızın Malazgirt Savaşı'na katılmış önemli bir emîrin faaliyetlerinden Sultan Berkıyaruk (1092-1104) devrine kadar hiç bahsetmemiş olması önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda Malazgirt Savaşı'na katıldığı belirtilen Çavlı'nın, makalemizin konusunu teşkil eden Çavlı ile ayrı kişiler olduğu düşüncesi güçlü bir ihtimal hâlini almaktadır.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra oğlu Berkıyaruk, Selçuklu Devleti'nin başına geçebilmek için pek çok taht iddiasıyla mücadele etmek zorunda

İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, TTKY, Ankara 1992³, s. 241; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 40-41; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 52-53.

⁷ Turan, *aynı eser*, s. 160.

⁸ Reşidüddîn, s. 33; Turan, *Selçuklular*, s. 179; Abbas Pervîz, *Târih-i Selâcuke ve Hârezmşâhiyân*, Tahran hş. 1351, s. 117; Faruk Sümer, "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD*, sayı: 4, Ankara 1975, s. 205; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTKY, Ankara 1971, s. 61; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 63; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 274.

⁹ Turan, *aynı eser*, s. 180.

¹⁰ Sümer-Sevim (*aynı eser*, s. 64), Reşidüddîn (s.38-39)'den naklen şu bilgiyi naklediyor: "Sultan Bizans topraklarını feth emri verdi. Emîr Saltuk, Erzurum'u bölge ve yöresini tamamıyla ele geçirdi. Emîr Artuk, Mardin, Amîd, Mencgirt, Malatya, Harput ve bugün halâ ellerinde bulunan yederî fethetti. Dânişmend, Kayseri, Zamanî, Sivas, Develi, Tokat, Niksar ve Amasya'yı zabtetti. Çavuldur, Maraş ve Sarız'ı, Emîr Mengüçük Gazi, Erzincan, Kemah, Köğonya (Şebinkarahisar) ve diğer bazı yerleri fethetti".

kalmıştı. Onun son rakibi kardeşi Muhammed Tapar olmuş, saltanat iddiacısı iki kardeşin Sefidrûd'da karşılaşması sonrasında savaşı Muhammed Tapar kazanmıştı (4 Receb 493/15 Mayıs 1100)¹¹.

Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'a yenildikten sonra kendisine bağlı emîrlere haber göndererek onları yanına çağırdı. Bunlar arasında Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak da bulunuyordu. Emîr-i dâd Habeşî onun bu isteğini kabul etti ve Berkyaruk'a Nişabur'da kendisine katılacağını bildirdi. Fakat bu sırada Horasan hâkimi Melik Sencer ile anlaşmazlığa düşüp Berkyaruk'u kendisine yardıma çağırdı. İki tarafın karşılaşması sonrasında Sencer galip geldi, Habeşî yakalanarak öldürüldü. Bu olay Berkyaruk ile Sencer'in arasının açılmasına neden oldu. Berkyaruk, yanındaki 17 atlı ile birlikte yakalanmak endişesiyle çöl yolundan önce Cürcan'a sonra da Damgân'a gitti. Daha sonra kendisine katılanlar ile birlikte sayısı 3000'e ulaşan maiyyeti arasında Emîr Çavlı da bulunuyordu¹². Bu bilgiye göre Çavlı'nın Berkyaruk-Sencer savaşında aktif rol oynamadığı, daha sonra Berkyaruk'un maiyyetine katıldığı anlaşılıyor. Bununla birlikte Sultan Berkyaruk'un yanında ne kadar kaldığı ve daha sonra nereye gittiği hakkında kesin bir bilgiye rastlayamadık.

Emîr Çavlı'nın Fars Bölgesindeki Faaliyetleri

Selçuklular, İran'ın güneyinde bir bölge olan Fars eyaleti ile ilk dönemlerinden itibaren ilgilenmişlerdi. Bu bölgenin önemi sebebiyle Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra oğlu Mahmûd adına taht mücadelesine girişen Terken Hatun da Fars bölgesine hâkim olmak istemiş ve bu bölgeye Emîr Üner'i göndermişti. Fakat Emîr Üner, Kirman Selçukluları'ndan Turanşah (1085-1097) tarafından yenilgiye uğratılmıştı (487/1094). Turanşah'ın ölümünden sonra Şebânkâre reislerinin bu bölgede tekrar hâkimiyet kurmaları üzerine Sultan Berkyaruk, Emîr Üner'i ikinci kez Fars'a gönderdi. Büyük bir ordu ile Fars'a hareket eden Emîr Üner, Şebânkâre reisleri ile Selçuklu meliki İranşah (1097-1101)'in ittifakı sonucunda yine yenilmekten kurtulamadı (492/1098-1099). Bu zaferden sonra Kirman Selçukluları, Fars bölgesi ile fazla ilgilenmemeye başlamışlardı. Bu ilgisizliği iyi değerlendiren Şebânkâreler bölgede nüfuzlarını hızla artırmaya başladılar.

¹¹ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 243.

¹² İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 246; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 21; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 162; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 65.

Emîr Çavlı bu sıralarda Hûzistan ve Fars sınır bölgesinde bulunan Ramhürmüz ve Errecan şehirleri valisi idi¹³. Emîr Çavlı ile Şebânkâreler arasındaki mücadelenin de bu dönemde başladığını görmekteyiz. Muhtemelen Sultan Berkyaruk, Şebânkâre reislerinin Fars bölgesindeki nüfuzlarını kırmak amacıyla Çavlı'yı buraya göndermiş olmalıdır (492/1099)¹⁴.

Emîr Çavlı'nın Musul'a tayin yılına (Eylül 1106) kadar bu bölgede kalıp kalmadığı bilinmiyor. İbnü'l-Esîr¹⁵, Çavlı'nın bu bölgede senelerce kaldığını belirtmekle birlikte kesin bir zaman dilimi vermemektedir. İbnü'l-Esîr¹⁶ ayrıca 497/1103-1104 yılı olaylarını naklederken Çavlı adında birinden bahsetmekte ve onu Harran Emîri Karaca'nın adamlarından biri olarak nakletmektedir. Eğer bu Çavlı konumuz olan Çavlı ise Musul'a tayininden önce Harran'da da kalmış olmalıdır. Aksi takdirde Çavlı'nın Ramhürmüz ve Errecan valiliğinin Musul'a tayin yılına kadar sürdüğünü söyleyebilmemiz mümkün görünmektedir.

Atabeg Çavlı, Fars bölgesinde ilk olarak Batınîler ile mücadele etti. Hz.Ömer devrinden itibaren gerçekleştirilen fetihler ile İran bölgesi İslâm topraklarına katılmış, İran'da yaşamakta olan Mecûsîler ise İslâm dini ve hâkimiyetini kabullenmeyerek Müslümanlık perdesi altında İslâm hâkimiyetini yıkmak için yoğun faaliyete girişmişlerdi. Böylece temelleri atılan Batınîlik, zaman içinde gelişme göstermiş ve Hasan Sabbah'ın Alamut kalesini ele geçirip (1090) bir üs haline getirmesinden sonra da Selçuklular için önemli bir tehdit halini almıştı¹⁷.

Emîr Çavlı'nın Ramhürmüz ve Errecan valiliği sırasında Batınîler, Hûzistan ile Fars bölgesindeki bazı kaleleri işgal ettiler. Bununla birlikte Batınîler'in Çavlı ile olan münasebetleri İsfahan'a aşağı yukarı 25 km. uzaklıktaki Hâlinecân kalesini ele geçirmeleri ile başlamaktadır. Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk'e âit olan bu kale daha sonraları Çavlı'nın eline geçmiş, Çavlı da buraya Türk asıllı birisini komutan tayin etmişti. Batınî inancına sahip bir

¹³ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 263; Merçil, *Salgurlular*, s. 8.

¹⁴ Büchner, "Şebânkâre", *İA*, XI, 370. Eğer bu tarih doğru ise Sultan Berkyaruk-Çavlı münasebetinin Sefîdrûd savaşından önce başladığı anlaşılmaktadır.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 339.

¹⁶ İbnü'l-Esîr (Trk. trc., X, 303), bu bilgiyi şu şekilde naklediyor: "Harran, Sultan Melikşah'ın memlûklerinden Karaca'ya aitti. Karaca oraya "Muhammed el-İsfahanî" adlı birini nâib bırakmış ve oradan ayrılmıştı. Muhammed İsfahanî yiğit ve kabiliyetli biriydi. Harran'da Çavlı adındaki bir Türk'ten başka hiç kimseyi bırakmadı, onu askerlerine kumandan tayin etti. Çavlı ile dost oldu ve bir gün ikisi birlikte içki meclisine oturdular. Çavlı, Karaca'nın bir hadımıyla anlaşıp onu öldürmeye karar verdi. Sonra da sarhoş vaziyetteki Karaca'yı öldürdüler".

¹⁷ Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 72-74.

marangoz, kale komutanına değerli hediyeler sunarak onunla dostluk kurmayı başardı. Kale komutanı da zamanla bu Batınî'ye güven duyarak ona kalenin anahtarını vermekte bir sakınca görmedi. Daha sonra Türk kale komutanı ve adamlarına ziyafet veren marangoz, onları sarhoş ettikten sonra İbn Attaş'ı¹⁸ çağırarak kaleyi ona teslim etti. İbn Attaş, Türk komutan hariç kaledeki herkesi öldürdükten sonra burada kuvvetini artırdı ve İsfahan halkına âit olan pek çok araziye eline geçirdi¹⁹.

Batınîler'in bu şekilde yayılması ve yol kesip halka zarar vermeye başlaması üzerine Emîr Çavlı, bir plân doğrultusunda harekete geçti. Bunun için yanındaki bir grubu kendisine isyan etmiş gibi göstererek Batınîler'in yanına gönderdi. Batınîler'in yanına giden bu grup, Batınî gibi davranarak onların güvenini kazanmayı başardı. Diğer taraftan Çavlı, etrafa Porsukoğulları'na bağlı emîrlerin kendisine hücum edip, elinde bulunan kale ve şehirleri almak istediklerini, onlara karşı koyamayacağı için Hemedan'a gitmek zorunda olduğuna dâir bir haber yaydıktan sonra gerçekten bu şehre doğru harekete geçti. Bu esnada Batınîler'in yanında bulunan Çavlı'ya bağlı adamlardan birinin: "Biz onu yakalayıp, ağırlıklarını alacağız." diyerek Batınîler'i bu konuda teşvik etmesi, onların da ileri gelen adamlarından üç yüz kişilik bir kuvvet oluşturarak harekete geçmesini sağladı. Bu kuvvet Çavlı ile karşılaştığı sırada Çavlı'nın Batınîler'in safında yer alan adamları Batınîler'in iki kuvvet arasında kalmasını sağladılar. Kılıçtan geçirilen Batınîler'den üç kişiden başka kurtulan olmadığı gibi Çavlı, Batınîler'in yanında bulunan at, silâh ve diğer eşyayı ganimet olarak aldı²⁰.

Selçuklu Devleti'nin taht mücadeleleri ile bir hayli sarsılmasından sonra Hûzistan ve Fars bölgesindeki kalelere hâkim durumda bulunan Çavlı'da bağımsızlık isteği görülmeye başladı. Nitekim Çavlı hâkim olduğu bölgede kaleleri imâr ve tamir edip, müstahkem bir hâle getirdi. Ancak Selçuklu tahtına Muhammed Tapar geçmesinden sonra onun bu bağımsızlık hevesi pek uzun sürmedi. Çavlı muhtemelen Muhammed Tapar'ın gücünden çekindiği için bağımsızlık fikrinden vaz geçmek zorunda kalmıştı. Sultan Muhammed Tapar, Çavlı'nın bu olumsuz tutumu ve halka kötü davranması sebebiyle onu itaat altına almak üzere Emîr Mevdûd b. Altuntekin'i Çavlı'nın üzerine gönderdi (499/1105-1106). Emîr Mevdûd, kaçıp bir kaleye sığınan Çavlı'yı sekiz ay kuşattı. Zor

¹⁸ İbn Attaş bir süre Hasan Sabbah'ın eğitimiyle ilgilenmiş ve aynı zamanda İsfahan kalesini de ele geçirmiş bir tabibtir. Bk. İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 261.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 262.

²⁰ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 263; Merçil, *Salgurlular*, s. 8; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 162; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 90-91.

durumda kalan Çavlı, Sultan Muhammed Tapar'a yazdığı mektupta Mevdûd'tan başka birini gönderdiği takdirde teslim olacağını bildirdi. Sultanın başka bir emîr ile yüzüğünü göndermesi üzerine Çavlı, sığındığı kaleden çıkarak İsfahan'a sultanın huzuruna gidip af diledi ve bu isyanına rağmen büyük ilgi gördü²¹.

Emîr Çavlı'nın Musul Bölgesindeki Faaliyetleri

Sultan Muhammed Tapar, Çavlı'nın af dilemesi ve tekrar kendi hizmetine girmesinden dolayı memnun oldu. Emîr Çavlı'yı Haçlılar'ın işgal ettiği yerleri geri almak ve onlarla mücadele etmek üzere Musul'a gönderdi. Çavlı'nın Musul'a gönderilmesinin diğer sebebi ise Musul hâkimi Çökürmüş'ün sultana karşı olan itaatsizlikleri idi. Çökürmüş, iktâ bölgesi Musul'a yerleşince vaat ettiği parayı göndermekte ağır davranıyordu. Bu durum sultanın, Çökürmüş'e âit tüm bölgeleri Çavlı'ya iktâ etmesine sebep oldu. Çavlı bu tayinden sonra Bağdad'a gelerek Ekim 1106 sonuna kadar burada kaldı. Daha sonra kuşatma sırasında halkına eman verdiği el-Bevâzic²² şehrini zabtedip, dört gün boyunca yağmaladı ve buradan Erbil'e hareket etti²³.

Çavlı'nın bu bölgeye gelişinden önce Urfa Haçlı Kontu II. Baudouin, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadeleleri neticesinde rahat hareket etme imkânı bulmuş ve topraklarını genişletme sevdasına düşmüştü. Bunun neticesinde hedef olarak Harran şehrini seçmiş ve harekete geçmişti. Durumdan haberdar olan Musul hâkimi Çökürmüş ile Hasankeyf Emîri Sökmen, işbirliği yaparak Haçlılar üzerine yürümüştü. Neticede yapılan savaşı Müslümanlar kazanmış ve Urfa Kontu II. Baudouin de esir alınmıştı (497/1104)²⁴.

Musul hâkimi Çökürmüş, Çavlı'nın hâkimiyet alanına girmesi üzerine, iktâmı terk etmek niyetinde olmadığından asker toplamak amacıyla çevre emirlere mektup göndererek yardım istedi²⁵. Erbil hâkimi Ebu'l-Heyca, Çökürmüş'e

²¹ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 339; M. Th. Houtsma, "Muhammed b. Melikşah", *İA*, VII, 481; Merçil, *Salgurlular*, s. 9; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 177-178.

²² Musul'a yakın, Zâb ırmağının sağ sahilinde yer alan eski bir şehirdir. Bk. E. Herzfeld, "Bevâzic", *İA*, II, 578.

²³ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 339; Abu'l-Farac, II, 345; Houtsma, aynı madde; Coşkun Alpтеkin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 50; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 51-52.

²⁴ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 303; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTKY, Ankara 1990, I, 87-88; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 385.

²⁵ Alpтеkin (*aynı eser*, s. 63-64), Atabeg Tog-Tegin ile Trablus Emîri İbn Ammar'ın Haçlılar'a karşı Muhammed Tapar'dan yardım istediklerini, sultanın da Çavlı Sakavu'ya Rahbe ve civarını iktâ ederek onu bu emirlere yardım için görevlendirdiğini belirtmektedir. Aynı zamanda Seyfüddeve Sadaka ile Musul Emîri Çökürmüş'e de emirnâmeler göndererek Çavlı'ya yardım etmelerini

gönderdiği mektupta Bevâzic'in Çavlı'nın eline geçtiğini, yardıma gelmezse Çavlı ile işbirliği yapmak zorunda kalacağını bildiriyordu. Derhal harekete geçen Çökürmüş, Dicle'nin doğu yakasına geçtikten sonra Ebu'l-Heyca da askerleriyle birlikte ona katıldı. Bu sırada Çavlı, bin kişilik atlı birliğiyle onların karşısına çıktı. Çökürmüş'ün kuvvetleri sayı bakımından Çavlı'dan iki kat daha fazlaydı ve bu üstünlük dolayısıyla Çökürmüş, savaşı kazanacağından gayet emindi. İki taraf savaş düzeni aldıktan sonra Emîr Çavlı, Çökürmüş'ün kuvvetlerinin merkezine saldırarak bu kuvvetleri dağıttı. Felçli olduğu için ata binemeyen ve bir mahfe içinde taşınan Çökürmüş, yanında bulunan bir kaç adamı da öldürülünce tutsak alındı. Çavlı askerlerinden onun iyi korunmasını istedi²⁶.

Emîr Çökürmüş'ün esir düştüğü haberi Musul'a ulaşınca, Musul ileri gelenleri Çökürmüş'ün 11 yaşındaki oğlu Zengi'yi emîr tanıyıp onun adına hutbe okuttular. Kale kumandanı, Çökürmüş'ün Guzoğlu (Oğuzoğlu) adındaki bir memlûku idi. Bu zat Çökürmüş'ün topladığı tüm ganimeti askerlere dağıttığı gibi Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ve Bağdad şahnesi Aksungur el-Porsukî'ye haber göndererek süratle yardıma gelmelerini bildirdi. Ayrıca her birine yardıma geldikleri takdirde Musul'u kendilerine teslim edeceğini bildirdi. I. Kılıç Arslan ile Aksungur el-Porsukî olumlu cevap verip harekete geçtilerse de Seyfüddevle Sadaka bu teklifi kabul etmeyerek Sultan Muhammed'e bağlı kalmayı tercih etti²⁷.

Bu galibiyetten sonra maiyyetindekilerin sayısı hızla artan Çavlı hemen Musul şehrini kuşatmaya başladı. Çökürmüş'ün Musul'u müstahkem bir şehir hâline getirmiş olması onun işini bir hayli zorlaştırmaktaydı. Çavlı adamlarına Çökürmüş'ün her gün katır sırtında götürülüp, Musul halkına şehri teslim edip, efendilerini bu durumdan kurtarmaları için çağrıda bulunulmasını emretti. Musul halkı ise buna hiç aldırış etmedi. Çavlı, Çökürmüş'ün kaçırılmasından korktuğu için bir çukur kazdırarak onu buraya hapsedmişti. Fakat hasta ve altmış

istediğini, bu emre uymayan Çökürmüş'ü cezalandırmak üzere Çavlı'nın bölgeye geldiğini nakletmektedir.

²⁶ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 339-340; Abu'l-Farac, II, 345; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimâşk Haçlılarla İlgili Bölümler*, İngilizce'ye çev. H. A. R. Gibb, *The Damascus Chronicle of İbn al-Qalanisi*, London 1932, s. 76; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTKY, Ankara 1993, s. 134; Sevim, İlgazi, s. 663; Sevim-Merçil, *aym eser*, s. 178; Süryani Mihail (II. ks, s. 41), savaşı Çökürmüş'ün kazandığını, Çavlı'nın esir alınarak Musul'a götürüldüğünü ve Çökürmüş'ün ölmesinden sonra Çavlı'nın serbest kaldığını belirtiyor.

²⁷ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 340; Abu'l-Farac, II, 345; Mihail, s. 51; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 134; Sevim-Merçil, *aym eser*, s. 178.

yaşlarındaki Çökürmüş fazla dayanamayarak öldü (500/1106-1107)²⁸. Bu sırada Musul'dan gelen yardım isteği ile harekete geçen I. Kılıç Arslan Malatya'dan Nusaybin'e gelmişti. Çavlı bunu haber alınca Musul kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı (500/1107)²⁹.

Çavlı bu sırada Musul'u ele geçirebilmek amacıyla farklı bir faaliyet içine girmişti. Ebu Tâlib b. Küseyrât, Musul hâkimi Çökürmüş'ün önemli adamlarından biriydi. Çökürmüş'ün Çavlı ile yaptığı ve esir düştüğü savaşa da katılmış, Çökürmüş'ün esir düşmesi üzerine Erbil şehrine kaçmıştı. Çavlı bunu öğrendikten sonra Erbil hâkimi Ebu'l-Heycâ'ya elçi göndererek Ebu Tâlib b. Küseyrât'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Ebu'l-Heycâ, Çavlı'nın elinde esir bulunan oğlunu kurtarmak amacıyla onu Çavlı'ya gönderdi. Diğer taraftan Ebu Tâlib'e düşman olan Musul kadısı Ebû'l-Kâsım b. Ved'ân, Çavlı'ya haber göndererek onu öldürürse, Musul'u kendisine teslim edeceğini bildirdi. Çavlı, bu gelişme sonrasında Ebu Tâlib'i öldürdü ve tüm mal varlığına da el koydu. Bunun üzerine Musul şehrindeki Türkler, kadının bu hareketine kızıp isyan ettiler ve onu öldürdüler. Kadı Ebû'l-Kasım b. Ved'ân'ın öldürülmesi ile de Çavlı, Musul'a hâkim olma fırsatını elinden kaçırmış oldu³⁰.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çavlı, Musul'u kuşattığı sırada kale komutanı bulunan ve Çökürmüş'ün gulâmlarından biri olan Guzoğlu, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Hille Emîri Seyfûddeve Sadaka ile Bağdad şahnesi Aksungur el-Porsukî'yi yardıma çağırarak Musul şehrini onlara vermeyi vaat etmişti. Bunlardan Seyfûddeve Sadaka bu teklifi kabul etmemiş, Aksungur el-Porsukî ise Musul şehri önüne gelmişti. Ancak Çavlı'nın Musul kuşatmasını kaldırmasından dolayı halk tarafından kendisine ilgi gösterilmemiş, o da aynı gün geri dönmüştü³¹.

Kılıç Arslan durumu haber aldığı sırada Malatya'da bulunuyordu. O, Musul şehrine yardım etmek amacıyla Nusaybin'e geldi. Diğer tarafta ise Çavlı,

²⁸ Mateos (*Vekayiname*, s. 231), Çökürmüş'ün bir ok ile öldürüldüğünü belirtirken, *Selçuk-Nâme* (II, 147) ise Çökürmüş'ün esareti ve ölümünü şöyle naklediyor: "Çavlı, Musul kalesinin üzerine gelerek savaştı. Her gün Çökürmüş'ü bir katıra bindirirler ve hisarın karşısına getirerek, bağınrlar "Hisarı verin, Beyinizi kurtarın." derlerdi. Kimse dinlemezdi. Çökürmüş kendisi de "Hisarı verin beni kurtarın." derdi. Sözünü dinlemez ve emrine uymazlardı. Çökürmüş'ü bir kapıya koyarlar, kalenin feth olmasını ümid ederlerdi. Bir müddet böyle yaptılar, neticede bir gün Çökürmüş'ün ölüsünü buldular".

²⁹ Mateos, s. 231; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, s. 342; Abu'l-Farac, II, 346; Hasan Fehmi Turgal, *Anadolu Selçuklileri (Müneccimbaşı'na göre)*, İstanbul 1935, s. 9; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 134; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 52,53; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 178-179.

³⁰ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 341; Abu'l-Farac, II, 345.

³¹ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 342; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 52; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 179.

onun hareketini haber aldığı zaman Musul kuşatmasını kaldırdı ve Sincar'a gitti. Bu esnada Artukoğlu İlgazi ile Çökürmüş'ün askerlerinden bir kısmı da ona katıldı. Musul halkı ise Kılıç Arslan'a ikinci bir haber göndererek kendilerine zarar gelmeyeceğine dair yemin etmesi durumunda Musul'u kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Kılıç Arslan, Musul halkından kendisine itaat etmeleri ve bağlı kalmaları konusunda söz istedi. İki tarafın karşılıklı verdikleri sözler sonrasında Musul halkı, şehirlerini Kılıç Arslan'a teslim etti. Kılıç Arslan, Musul'a hâkim olduktan sonra³² Sultan Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına çevirdi (25 Recep 500/22 Mart 1107)³³.

Diğer taraftan Çavlı, Sincar'a geldiği zaman Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan kendisine bir mektup göndererek Haçlılar'a karşı işbirliği teklif etti. Kısa süre sonra Rahbe'ye giden Çavlı, Rıdvan'a haber göndererek Musul'a hâkim olabilmesi için askerî yardımda bulunmasını, bunu sağladıktan sonra Haleb'i tehdit eden Haçlılar'a karşı kendisine yardım edeceğini bildirdi. Onun bu teklifini kabul eden Rıdvan, tüm birliklerini toplayarak Çavlı'ya katıldı. Daha sonra bu iki müttefik, Dimaşk Selçuklu Melikliği'ne âit Rahbe şehrini kuşatmaya başladı. Rahbe şehri Şeybanoğulları'ndan Muhammed b. es-Sebbâk adlı bir emîrin idaresindeydi. Bu emîr Kılıç Arslan'ın hâkimiyetini kabul etmiş ve şehirde hutbeyi onun adına okutmaya başlamıştı. Kuşatmanın şiddeti gün geçtikçe artınca halk zor durumda kaldı. Bu sırada burçlardan birinde bulunan bir grup, Çavlı'ya haber göndererek kendilerini himaye ettiği takdirde, kaleyi teslim almasına yardım edeceklerini bildirdiler. Çavlı'nın bu isteğe olumlu cevap vermesi üzerine burçtakiler gece yarısı Çavlı'nın adamlarının kaleye çıkmasını sağladılar. Böylece Çavlı, Rahbe şehrine hâkim oldu. Şehir hâkimi Muhammed b. es-Sebbâk da Çavlı'ya itaat ederek onun hizmetine girdi (500/1107)³⁴.

Çavlı'nın bu faaliyetlerinden haberdar olan Sultan I. Kılıç Arslan kendisi için tehlike olarak gördüğü Çavlı üzerine yürümeye karar verdi. O, 11 yaşındaki oğlu Şahinşah veya Melikşah³⁵ adındaki oğlunu Musul'da kendisine vekil bıraktı

³² Zeki Velidî Togan (*Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970², s. 203), I. Kılıç Arslan'ın amacının Büyük Selçuklu hükümrânlığını paylaşmak olduğunu, bu sebepten dolayı Musul'u aldığını belirtmektedir. Ayrıca Çavlı adını Çavul olarak naklederek ondan Urfa valisi olarak bahsetmektedir.

³³ İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, 342; Turgal, *aynı eser*, s. 11; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçül-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 164; Osman Turan, "Kılıç Arslan I", *İA*, VI, 681; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 100; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 134.

³⁴ İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, 344; Azimî, s. 35; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 134.

³⁵ I. Kılıç Arslan'ın Musul'da kendisine vekil olarak bıraktığı şehzadenin Şahinşah, diğer bir görüşe göre ise Melikşah olduğu ileri sürülmektedir. Bu şehzade daha sonra Çavlı tarafından Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gönderilmiştir. Şahinşah'ın bir görüşe göre Muhammed Tapar'ın

ve iyi teçhiz edilmiş dört bin atlı ile harekete geçti. Fakat Kılıç Arslan'ın askerleri Çavlı'nın gücünü öğrenince anlaşılmazlığa düştüler. Kılıç Arslan'ın yanından ayrılan ilk kişi Diyarbakır hâkimi İnaloğlu İbrahim, çadırları ve ağırlıklarını savaş alanında bırakarak ülkesine döndü. Onu diğer emîrler de takip edince Kılıç Arslan'ın kuvvetleri iyice azaldı. Sultan Kılıç Arslan bu durumda Anadolu'dan yeni askeri birlikler beklemeye başladı ise de Çavlı onun durumunu fark ederek derhal harekete geçmeye karar verdi³⁶. Neticede başlayan savaşın ilk anlarında Sultan Kılıç Arslan atını doğruca Çavlı'nın üzerine sürdü. Çavlı'nın yanına kadar ilerleyerek ona bir kılıç darbesi indirdi. Bu darbenin etkisiyle, Çavlı'nın zırhı parçalandı ise de vücuduna bir zarar gelmedi³⁷. Fakat Çavlı'nın askerlerinin karşı taarruza geçmesiyle, Kılıç Arslan'ın askerleri fazla tutunamayarak kaçmaya başladılar. Ordusunun durumunu gören Kılıç Arslan, başarılı olamayacağını anlayınca esir düşmek korkusu veya kurtulabilmek umuduyla atını Habur nehrine sürdü. Fakat atı ve kendisinin zırh giymiş olması nedeniyle suya gömülerek boğuldu (9 Şevval 500/3 Haziran 1107)³⁸.

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Çavlı, doğruca Musul'a gitti. Onu tekrar Musul önünde gören halk çaresiz bir şekilde şehrin kapılarını açmak zorunda kaldı. Kılıç Arslan'ın adamları ise ona karşı koyamadılar. Çavlı hutbeyi tekrar Muhammed Tapar adına okuttuktan sonra Ceziret İbn Ömer'e giderek bir süre burayı kuşattı. Şehir hâkimi bulunan Çökürmüş'ün oğlu Habeşi, Guzoğlu ile birlikte Çavlı'ya at ve elbiseler yanında altı bin dinar gönderince Çavlı şehri

yanından kaçarak, diğerine göre ise Muhammed Tapar'ın emriyle Konya'ya gelip, Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkacak olması, bu şehzadenin Şahinşah olma ihtimalini arttırmaktadır. Bu konuda karşılaştırmalı bilgi için bk. Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTKY, Ankara, 2003, s. 11 vd.

³⁶ *Müsâmeretü'l-ahbâr* (s. 29), diğer kaynaklardan farklı olarak Kılıç Arslan'ın Bağdad'ı almak için harekete geçtiğini, Selçuklu Devleti beylerinden Çavlı'nın onu engellemek istediğini belirtmektedir. Ayrıca bk. Turgal, *aynı eser*, s. 10.

³⁷ Abu'l-Farac (II, 346), Çavlı'nın bu kılıç darbesi ile yere yuvarlandığını, Kılıç Arslan'ın da Çavlı'nın zırhını zarara uğratmadan çıkartıp aldığını belirtmektedir.

³⁸ Bu savaşın ve Kılıç Arslan'ın ölüm tarihi hakkında farklı tarihler verilmektedir: İbnü'l-Esîr (Trk. trc., X, 345), 20 Zilkade 500 (13 Temmuz 1107); Kalânisi (s. 79), 13 Temmuz 1107; Osman Turan (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993³, s. 109), 14 Haziran 1107; F. Taeschner, ("The Turks and The Byzantine Empire to the end of the Thirteenth Century", *The Cambridge Mediaeval History*, Cambridge 1966, IV, 742), 3 Haziran 1107; Ali Sevim ("Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)", *SAD*, Sayı: 2, Ankara 1971, s. 52), Temmuz 1107; Sevim-Merçil (*aynı eser* s. 180), 13 Haziran 1107; Cl. Cahen ("Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", (çev. Y. Yücel-B. Yedişildiz), *Belleten*, Sayı: 201, Ankara 1987, s. 1428), Haziran 1107; Steven Runciman (*Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F. Işıltan, TTKY, Ankara 1992, II, 91), Haziran 1107; Sevim (*Anadolu'nun Fethi*, s. 134), 13 Temmuz 1107; Erdoğan Merçil (*Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTKY, Ankara 2000⁴, s.64), 3 Haziran 1107; Işın Demirkent (*Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTKY, Ankara 1996, s. 57), 13 Temmuz 1107; Özaydın (*Muhammed Tapar*, s. 62), 3 Haziran 1107.

onlara bırakarak Musul'a döndü. Sultan I. Kılıç Arslan'ın Musul'da vekil bıraktığı oğlunu Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gönderdi³⁹.

Çavlı, Kılıç Arslan'a karşı kendi saflarında savaşmış olan Artukoğlu İlgazi'yi savaştan sonra yakalayarak daha önce ona vermiş olduğu parayı geri istedi. İkisi arasında yapılan görüşmelerde parayı geri vereceğini belirten İlgazi, oğlunu rehine bırakarak serbest kalmasını sağladı. İlgazi daha sonra Mardin'e gitti. Ancak o, burada da fazla kalmadı ve Çavlı'nın hâkimiyetinde bulunan Nusaybin'i ele geçirdi⁴⁰.

Emîr Çavlı bölgeye geldikten sonra ilk olarak Musul hâkimi Çökürmüş'ü, sonra da bölgede önemli bir güç durumunda bulunan Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ı bertaraf edince maiyetindekilerinin sayısı hızla arttı. Sultan Muhammed Tapar'ın Musul'un yanı sıra ele geçireceği yerlerin idaresini de ona bırakmış olması Çavlı'nın pek çok şehri ele geçirerek bir hayli mal ve para biriktirmesine neden oldu. Buna rağmen Çavlı, sultana ve Selçuklu hazinesine hiç bir şey göndermiyordu. Sultan Muhammed Tapar, Hille Emîri Sadaka'nın üzerine yürümek için Bağdad'a geldiği sırada Çavlı'ya haber göndererek "ordusuyla birlikte kendisine katılmasını" bildirmişti. Sultanın ısrarlı isteklerine rağmen Çavlı, her defasında geleceğini söyleyerek sultanı oyalıyor, bununla da yetinmeyerek Sadaka'ya kendisini desteklediğini, sultanla yapacağı savaşta kendisine yardım edeceğini bildiriyordu⁴¹.

Sultan Muhammed Tapar, Sadaka problemini çözdükten sonra Porsukoğulları'na bağlı emîrlere ile Sökmen el-Kutbî, Aksungur el-Porsukî gibi bazı emîrlere Çavlı'nın hâkimiyetindeki yerleri geri alma emrini verdi. Bu emîrlerin Musul'a doğru harekete geçmesi üzerine Çavlı, derhal şehirde savunma tedbirleri almaya başladı. Şehrin surlarını yükselterek yiyecek ve silâh biriktirdiği gibi ihanete uğramamak için halkın ileri gelenlerini tutuklattı ve şehirde bulunan 20 binden fazla milis kuvvetini sur dışına çıkardı. Ayrıca halktan gelebilecek tehlikeleri önlemek için de çok sert tedbirler alan Çavlı, şehirde daha fazla kalmayarak Musul'dan çıktı ve çevre köyleri yağmaladı. Bununla birlikte o,

³⁹ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 342 vd.; Azimî, s. 34; Abu'l-Farac, II, 346; Mateos, s. 231; Mihail, s. 52; Turan, *Türkiye*, s. 108; Cahen, *aynı eser*, s. 101; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTKY, Ankara 1989, s. 115-116; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, sayı: 104, Ankara 1962, s. 662-663; Runciman, *aynı eser*, s. 91; Coşkun Alptekin, "Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, 157; Köymen, *aynı eser*, s. 111-112; Turan, "Kılıç Arslan I", *İA*, VI, 687; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 60-63; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 179-180.

⁴⁰ Sevim, *İlgazi*, s. 663.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 367; Sevim, *Rıdvan Devri*, s. 54; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 184.

Porsuk'un⁴² kızı olan karısını 1500 Türk atlısıyla birlikte iç kaleye yerleştirdi. Öte yandan Sultan Muhammed Tapar'a bağlı kuvvetler, Musul önlerine gelerek karargâhlarını kurdular (Ramazan 501/Nisan-Mayıs 1108). Bu durum Çavlı'nın eşinin şehirde daha sıkı tedbirler almasına yol açtı. Hem Çavlı ve hem de eşinin uyguladığı bu tedbirler halk arasında onlara karşı tepki duyulmasına neden olmaktaydı. Halk, dışarıda Selçuklu askerleri, içeride de Çavlı'nın eşinin baskılarına maruz kalıyordu. Bu baskı ve sıkıntıya daha fazla dayanamayan şehir halkı, Sadî adlı bir kireççi reisinin önderliğinde harekete geçti. Bu grup, herkes Cuma namazında iken kale burçlarından birini, daha sonra da diğerini ele geçirmeyi başardı. Bu arada iki yüz atlı, onların üzerine saldırdı. Çıkan kargaşa sonrasında Selçuklu askerleri hemen harekete geçerek bu burçlardan içeri girdi ve şehri ele geçirdi. Emîr Mevdûd, münadîler vasıtasıyla herkes eman verildiğini duyurdu. Çavlı'nın eşi ise iç kaleye çekilerek sekiz gün daha direnişine devam ettikten sonra Mevdûd'a haber göndererek hayatının bağışlanması durumunda iç kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Mevdûd'un bu isteği kabul etmesi sonrasında Çavlı'nın eşi kaleden ayrılarak kardeşi Porsukoğlu Porsuk'un yanına gitti. Mevdûd da böylece Musul ve ona bağlı yerlere hâkim oldu (Safer 502/Eylül-Ekim 1108)⁴³.

Emîr Mevdûd, Musul önlerine geldiği zaman Çavlı şehirden çıkmanın daha güvenli olacağını düşünerek Musul'dan ayrıldı. O, ayrılırken Çökürmüş'ün elinde esir bulunan ve Musul'u zapt ettikten sonra kendi eline geçen Urfa kontu II. Baudouin'i de yanında götürdü. İlk olarak Artukoğlu İlgazi'ye âit olan Nusaybin'e giden Çavlı, burada İlgazi'ye ittifak teklif etti. İlgazi ise bu teklifi kabul etmedi ve şehirden ayrılarak Mardin'e gitti. Çavlı bu hareketi öğrendiği zaman Nusaybin'de kalmayarak Darâ şehrine yöneldi ve buradan ikinci kez elçi göndererek İlgazi'yi kendi tarafına çekmeye çalıştı. Çavlı, elçisi henüz Mardin'de İlgazi'nin yanında bulunuyorken kendisi de bu şehre doğru harekete geçti. Onun bu hareketinden ve Mardin'e gelişinden kimsenin haberi olmadı. Yalnız olarak kaleye gittiği zaman İlgazi, muhtemelen Çavlı'nın gücünden çekinerek ona hizmet etmeye başladı ve ittifak önerisini kabul etmek zorunda kaldı. Çavlı da İlgazi'nin bu davranışları neticesinde onun kötü niyetli olmadığına karar vererek ona dokunmadı. İlgazi'nin zorunlu olarak katıldığı bu ittifak harekete geçerek

⁴² Emîr Porsuk, Sulan Alp Arslan devrinden itibaren Selçuklu Devleti'ne hizmet etmiş ve h. 510 (1116-1117) tarihinde vefat eden önemli emirlerden birisidir. Bunun için bk. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 134.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *Trk. trc.*, X, 363-366; Kalânîsî, s. 83; Sevim, *Rıdvan Devri*, s. 50; Turan, *Selçuklular*, s. 232-233; Alptekin, *aym eser*, s. 50; Sevim-Merçil, *aym eser*, s. 185.

Sincar'ı kuşattı. Şehir hâkiminin onlarla barışa yanaşmayıp, savaşa devam etmesi sonucunda iki müttefik kuşatmayı kaldırarak Rahbe şehri üzerine yürüdüler. İlgazi, istemeyerek giriştiği bu harekâttan bir an önce kurtulmak için fırsat kolluyor, ciddi şekilde savaşıyordu. Nihayet İlgazi, Çavlı ile birlikte Habur'a bağlı Araban'a geldikleri sırada düşüncesini faaliyete geçirdi ve bir gece gizlice ordugâhtan ayrılarak Mardin'e gitti (502/1108)⁴⁴.

Çavlı, Musul'a hâkim olunca II. Baudouin burada esir bulunuyordu. İlgazi'nin yanından ayrılması üzerine yalnız kalan Çavlı, bu kez Haçlılar ile ittifak kurma yolları aramaya başladı. Bu olay sonrasında Rahbe'ye giden Çavlı, Makîsin denilen yerde Urfa Kontu II. Baudouin'i serbest bıraktı. Çavlı buna karşılık ondan, kurtuluş akçesi, ülkesinde hapiste bulunan Müslümanların serbest bırakılması ile birlikte istediği zaman hem maddî ve hem de askerî yardımda bulunmasını talep ediyordu. Neticede serbest kalan ve Antakya'ya giden Baudouin, Antakya prinkepsi Tancred'den Urfa'nın yönetimini geri aldı (18 Eylül 1108). Daha sonra Baudouin, Çavlı'ya verdiği sözü yerine getirmek üzere Fırat'ı geçti ve yolda Harran ile öteki şehirlere mensup pek çok Müslüman esiri serbest bıraktı⁴⁵.

Çavlı, Baudouin'i serbest bıraktıktan sonra bir süre daha Mâkisîn'de kaldı ve daha sonra Rahbe şehrine gitti. Bu sırada babaları Seyfûddeve Sadaka'yı, Sultan Muhammed Tapar ile olan mücadelesinde (Mart 1108) kaybeden iki kardeş Ebu'n Necm Bedrân ile Ebû Kâmil Mansûr, Ca'ber kalesi hâkimi Sâlim b. Mâlik'in himayesinde bulunuyorlardı. Onlar Çavlı'nın Rahbe'de bulunduğunu haber alınca buraya gelerek bağlılıklarını bildirdiler ve bir ittifak için anlaştılar. Çavlı, beraber Hille'ye gitme konusunda onlara söz verdi. Ayrıca onlar Selçuklu âilesinden Bektâş b. Tekiş b. Alp Arslan'ı da kendilerine lider tayin edince Bektâş da onlara katıldı. Diğer taraftan Sultan Muhammed Tapar'ın yanından ayrılan Rahbe şehri hâkimi İspehbûd Sabave de onlarla birleşti. Sabave, Çavlı'ya Irak'a yönelmemesini, bu tarafa yöneldiği zaman karşısında sultanı bulacağı için başarılı olamayacağını belirterek Suriye'ye gitmesini önerdi. Çünkü Suriye'de yeteri kadar Selçuklu askeri yoktu ve ayrıca Haçlılar'ın faaliyet sahası içindeydi. Çavlı bu teklifi uygun bularak Rahbe şehrinden ayrıldı⁴⁶.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 368; Sevim, İlgazi, s. 51; Turan, *Selçuklular*, s. 233.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 368; Azimî, s. 34; Abu'l-Farac, II, 347; Mateos, s. 234; Runciman, *aym eser*, s. 93; Sevim, Rıdvan Devri, s. 51-52; K. V. Zettersteen, "Rıdvan", *İA*, IX, 727; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 207; Demirkent, *Urfa Kontluğu*, s. 115 vd.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 368-370; Sevim, Rıdvan Devri, s. 52; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 100; Sevim-Merçil, *aym eser*, s. 185.

Çavlı'nın Suriye'ye yürüme fikri ve daha sonra da bunu uygulamaya başlaması üzerine Melik Rıdvan, Haleb'ten ayrılarak Sıffin'e gitti. Yolda Urfa kontu Baudouin'in Çavlı'ya gönderdiği fidyeyi götürmekte olan 90 Haçlı askeriyle karşılaştı. O, bu fidyeye el koyduğu gibi bir kaç Frank askerini de esir alarak Rakka şehrine gitti. Melik Rıdvan, buraya hâkim olan Nûmeyroğulları ile Çavlı'ya karşı anlaştıktan sonra Haleb'e döndü. Bu sırada Ca'ber kalesi hâkimi Sâlim b. Mâlik, oğlunun elinde bulunan Rakka kalesinin Nûmeyroğulları'nın eline geçmesi ve Rıdvan'ın onlarla ittifaka girmesinden sonra Çavlı'dan yardım istedi. Rakka'yı ele geçirmesini, bunun için gerekli malzeme ve ihtiyaçları karşılayacağını Çavlı'ya bildirdi. Teklif neticesinde Çavlı, doğrudan Rakka üzerine yürüdü ve burayı 70 gün boyunca kuşattı. Nûmeyroğulları ise bu kuşatmadan kurtulmak için Çavlı'ya bol miktarda para ve at vermeyi önerdiler. Bu teklif üzerine Çavlı, Sâlim b. Mâlik'e: *"Benim daha önemli işlerim var. Ben düşman karşısındayım. Diğer işleri bir tarafa bırakıp onunla uğraşmalıyım. Irak'a gitmeye kararlıyım. Eğer işlerimi halledersem Rakka ve diğer bazı yerleri sana vereceğim. Nûmeyroğulları'na mensup beş kişiyi muhasara edeceğim diye böyle önemli bir işten vazgeçemem."* şeklinde ilginç bir haber gönderdi⁴⁷.

Sultan Muhammed Tapar, bütün olumsuz davranışlarına rağmen Çavlı ile arasını düzeltmeye çalışıyordu. Nitekim o, Emîr Hüseyin b. Kutlugtekin ve Fahrülmülk İbn Ammar'ı elçi olarak Çavlı'ya gönderdi. Onlar Çavlı'dan mücadeleyi bırakıp eskisi gibi Musul'daki görevinin başına dönmesini ve Haçlılar ile mücadele etmesini, bunu yaptığı takdirde kendisine mükâfat verileceğini bildirdiler. Bunun üzerine Çavlı: *"Ben sultanın kölesiyim ve ona itaatkârım."* dedi. Daha sonra da Hüseyin'e bol miktarda para verdi ve ona: *"Musul'a git, askerleri oradan uzaklaştır. Ben de oğlumu rehine olarak sana teslim edecek olan adamı göndereyim. Sultan da Musul'u idare edecek bir adamı oraya göndersin."* dedi. Musul bu sırada Selçuklu askerlerinin kuşatması altındaydı. Hüseyin, Çavlı'nın yanından ayrılarak Musul'a gitti ve Çavlı'nın teklifini buradaki emirlere ilette. Emîr Mevdûd hariç diğer askerler şehirden uzaklaşmayı kabul etti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mevdûd, Musul'a hâkim olana kadar kuşatmayı sürdürdü (Eylül-Ekim 1108). Sultanın yanına dönen Hüseyin ise Çavlı hakkında olumlu şeyler söyledi. Diğer taraftan Çavlı, Haleb Meliki Rıdvan'ın elinde bulunan Bâlis şehrine hareket etti ve 13 Safer 502/22 Eylül 1108 tarihinde oraya ulaştı. Rıdvan'ın şehirdeki nâibleri kaçtıysa da halk savunmaya çekildi.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, 371; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 116.

Çavlı'nın beş günlük kuşatmasından sonra delinen bir burçtan içeri girilerek şehir ele geçirildi. Çavlı, başta kadı Muhammed b. Abdülazîz olmak üzere pek çok kişiyi öldürttü ve şehri yağmalatarak pek çok mala sahip oldu⁴⁸.

Çavlı'nın Bâlis şehrini ele geçirmesinden sonra Melik Rıdvan, Antakya hâkimi Tancred'e bir mektup yazarak Çavlı'nın Haleb'i ele geçirmek niyetinde olduğunu, eğer bunu başırırsa Haçlılar'ın Suriye'de barınmalarının mümkün olamayacağını bildirerek ittifak teklif etti. Tancred de bu gerçeği görerek kuvvetlerini topladı ve Antakya'dan harekete geçti. Rıdvan da 600 atlısını Tancred'in emrine verdi. Çavlı bu ittifakı duyunca daha önce serbest bıraktığı Urfa kontu Baudouin'e haber göndererek kendisine ödenmesi gereken fidyeden vazgeçtiğini, ancak derhal yardıma gelmesini gerektiğini bildirdi. Çavlı, Menbic önlerinde bulunduğu sırada Baudouin de hemen harekete geçerek ona katıldı. Bu sırada sultanın askerlerinin Musul'a girdiği, bütün mal ve hazinesini onların eline geçtiğini bildiren haber Çavlı'yı zor durumda bıraktı. Bu olay neticesinde Çavlı'nın yanında bulunan Zengî b. Aksungur, Bektâş en-Nihavendî ve diğer bazı emîrler onun yanından ayrıldılar. Yanında bin kadar atlısı kalan Çavlı, Baudouin ile birlikte Tell-Bâşir'de⁴⁹ konakladığı sırada kendilerine şehir hâkimi Joscelin de katıldı. Karşı tarafta ise Tancred, 1500 şövalyesi ve Rıdvan'ın gönderdiği 600 kişilik kuvvetiyle Çavlı'ya yaklaştı. Çavlı'nın sağ kanadı Emîr Aksıyan ile Emîr Altuntaş el-Eberri'nin kuvvetlerinden oluşurken sol tarafta ise Emîr Bedrân b. Sadaka, Ispehbûd Sabave ve Sungur Dıraz mevcuttu. Merkez ise Baudouin ile Joscelin'in kuvvetlerinden oluşuyordu. Tancred, Çavlı kuvvetlerinin merkezinde bulunan Baudouin'e saldırarak geri çekilmesini sağladı. Bu sırada Çavlı'nın sol kanat kuvvetleri Tancred'in yaya askerlerine saldırarak onlara ağır kayıplar verdirdi. Savaşın gidişatının aleyhine dönmeye başlaması üzerine Çavlı ve maiyyetindekiler Baudouin ile Joscelin'e yardıma gittilerse de yenilgiye engel olamadılar⁵⁰. Çünkü Çavlı'nın bazı adamları savaş alanından kaçmıştı. Bu yenilgi üzerine Baudouin ile Joscelin Tell-Bâşir'e, Çavlı Rahbe'ye, Ispehbûd Sabave, Suriye taraflarına ve Bedrân b. Sadaka da Ca'ber kalesine gitti (Safer 502/Ekim-Kasım 1108). Savaşta gerek Haçlılar ve gerekse Rıdvan'ın kuvvetleri

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 371-372; Azimî, s. 376; Abu'l-Farac, II, 348; Sevim, Rıdvan Devri, s. 52-53; Sevim, Suriye-Filistin, s.116; Özeydin, Muhammed Tapar, s. 100-101; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 186.

⁴⁹ Gaziantep yakınlarında, kuzey Suriye bölgesinde yer alan bir kalenin adıdır. Bk. E. Honigmann, "Tel-Bâşir", *LA*, XII/1, 145.

⁵⁰ Abu'l-Farac (II, 349), bu savaş hakkında ilginç bir yorum getiriyor: "Franklarla Rıdvan'ın Türkleri, Franklarla Çavlı'nın Türklerine galip geldiler ve onları kırdılar. Muharebede bir çok Türk maktûl düştüysede Franklar birbirlerini öldürmeyip atlarından düşürmekle iktifa ettiler".

ağır kayıplar verdi. Pek çok ganimet ele geçiren Tancred, savaştan sonra Antakya'ya döndü ve Rıdvan'ın atlı kuvvetlerini de Haleb'e gönderdi. Çavlı tarafından daha önce ele geçirilen Bâlis şehri ise tekrar Rıdvan'ın eline geçti⁵¹.

Çavlı, Tell-Bâşir savaşında mağlup olduktan sonra Rahbe'ye hareket etmiş ve bir kaç geceyi adamı ile birlikte orada geçirmişti. Bu sırada Emîr Mevdûd'a bağlı bir grup asker Rahbe yakınlarındaki bir kabileye baskın düzenlemişti. Çavlı, kendisi için tehlike arzeden bu durumu görünce Suriye bölgesinde kalamayacağını anladı. Onun için Sultan Muhammed Tapar'a itaatten başka çare kalmamıştı. Çavlı daha önce kendisi hakkında sultana iyi şeyler söyleyen Hüseyin b. Kutlugtekin'e güvenerek korku ve endişe içinde olduğu halde Isfahan'a doğru hareket etti. Kendisinin kim olduğunu gizleyerek, 17 gün içinde sultanın Isfahan yakınlarındaki karargâhına vardı ve burada Emîr Hüseyin ile görüştü⁵². Hüseyin'in onu sultanın huzuruna çıkarması sırasında Çavlı, elinde kefeni olduğu halde sultanın huzuruna çıktı. Sultan da ona acıyarak eman verdi. Emîrlere gelip Çavlı'yı kutladılar. Sultan, Çavlı'dan yanında bulunan Bektâş b. Tekiş'in kendisine teslim edilmesini istedi. Çavlı onu teslim edince sultan bu meliki Isfahan'da tutuklattı (502/1108)⁵³.

Çavlı'nın Atabeg Tayin Edilerek Fars'a Gönderilmesi

Sultan Muhammed Tapar'ın kendisine karşı iki kez isyan eden Çavlı'yı affetmiş olması hayli ilginçtir. Sultanın, bu emîrin meziyetlerinden yararlanmak istediği anlaşılıyor. Bu nedenle Çavlı'yı oğlu Çağrı'ya "atabeg" tayin eden sultan, onu Fars valiliğine atadı ve ona bu bölgede işlerin düzenlenmesi, karışıklık çıkaranların temizlenmesi görevini verdi. Çavlı, yanında iki yaşındaki şehzade Çağrı olduğu halde Isfahan'dan bir ordu ile Fars bölgesine hareket etti (502/1108-1109)⁵⁴.

⁵¹ Mateos, s. 234; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 372; Abu'l-Farac, II, 349; Sevim, Rıdvan Devri, s. 53-54; Zettersteen, "Rıdvan", *İA*, IX, 727; Demirkent, *Urfa Kontluğu*, s. 119; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 101; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 186; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 212.

⁵² Abu'l-Farac (II, 349), Çavlı'nın sultanın huzuruna gidişini şöyle anlatıyor: "Bu adam bir kaç kişiyle birlikte kıyafetini değiştirerek ve adını gizleyerek üç yüz altmış fersahlık bir mesafe olan Suriye-Horasan yolunu on yedi günde aşmış, sultanın karargâhına varınca muhafızlara, "ben Cavali'yım, beni Emîr Hüseyin'in çadırına götürün" demişti. Çünkü kendisi Rahbut'a karşı hareket ettiği zaman sultanın onu te'dip için gönderdiği zat bu idi. Emîr Hüseyin onun abasını taşıyarak sultanın yanına götürdü. Sultan da ona acıdı, onu affetti ve hizmetine aldı".

⁵³ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 373; Abu'l-Farac, II, 349; Merçil, *Salgurlular*, s. 10; Demirkent, *Urfa Kontluğu*, s. 128; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 186.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 410; *Târih-i Güzide*, s. 410; Merçil, *Kirman*, s. 92; Merçil, *Salgurlular*, s. 10; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 55; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 186-187; *Târih-i Güzide* (s.437), Çavlı'dan Fars hâkimi olarak bahsetmekte ve onun lâkabını Celâlüddele olarak nakletmektedir.

Çavlı, İsfahan'dan Fars'a yapılan yolculuk sırasında şehzade Çağrı'ya devamlı olarak Farsça "yakalayınız" (بگیرید) demesini öğretmişti. Bundaki amacı Fars bölgesinde kendisine rakip olur düşüncesiyle Emîr Buldacı'yı bertaraf etmekti. Emîr Buldacı, Sultan Melikşah'ın önemli memlûklerinden biriydi ve İklîd ve Surmak⁵⁵ şehirlerine hâkimdi. Ayrıca Fars bölgesinin önemli kalelerinden İstahr da ona tâbi idi. Çavlı, Buldacı'ya şehzade Çağrı'nın huzuruna gelmesi için haber yolladı. Buldacı da bu emre uyarak Çağrı'nın huzuruna geldiği sırada şehzade, kendisine daha önce öğretildiği gibi "yakalayın" dedi. Bu emir üzerine Buldacı yakalanarak öldürüldü, malları da yağmalandı. Emîr Buldacı kendisine tâbi olan İstahr kalesine veziri Cehremî'yi naib bırakmıştı. Ayrıca ailesi ile mallarının bir kısmı da bu kalede bulunuyordu. Fakat Cehremî isyan etmiş, âilesi ile parasının bir kısmını Buldacı'ya göndermişti. Cehremî'nin İstahr hâkimiyeti Çavlı'nın Fars bölgesine gelişine kadar sürdü. Çavlı bu bölgeye gelerek kaleyi ondan aldı ve mallarına el koydu⁵⁶.

Hasan Sabbah'ın Alamut kalesini ele geçirmesinden sonra Batınîler Selçuklu Devleti için önemli bir tehdit hâline gelmişlerdi (1090). Batınîler'in faaliyetleri Sultan Muhammed Tapar zamanında bir hayli artmış ve sultan da onlara karşı pek çok sefer düzenlemişti. Batınîler'in elindeki bazı kalelerin ele geçirilmiş olmasına rağmen, onların merkezi durumunda bulunan Alamut kalesi ele geçirilememişti. Alamut kalesindeki Batınîler'den şikâyetlerin artması üzerine sultan, veziri Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk ile atabeg Çavlı'yı Alamut kalesi üzerine gönderdi (Muharrem 503/Ağustos 1109). Ziyâülmülk ile Çavlı, Alamut ve ona yakın kalelerden Üstavend'i kuşattılar. Bu kuşatmalar sırasında Batınîler'e pek çok zayıat verildi ise de kışın bastırması üzerine kuşatma kaldırıldı. Çavlı bundan sonra Fars'a döndü⁵⁷.

Atabeg Çavlı, Fars bölgesine geldiği zaman burada iyice güçlenmiş durumda bulunan Şebânkâreler ile karşılaştı ve onlarla mücadele etmeye başladı. Nüfusları bir hayli fazla olan bu topluluk, bölgede devamlı olarak yağma faaliyetlerinde bulunuyor ve halkı rahatsız ediyordu. Husrev adıyla bilinen Hasan

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, (Trk. trc., X, 411) bu isimleri Kelîl ve Surmah şeklinde nakletmektedir.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 411; Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Fars-nâme-i Nâsirî*, s. 25; Merçil, *Salgurlular*, s. 10; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 55; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 187; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 142.

⁵⁷ *Ahbâr*, s. 57; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 375; Abbas İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçukî*, Tahran hş. 1338, s. 165; Minuçehr Sutudeh, *Kal'a-yi İsmâiliyye*, Tahran hş. 1345, s. 79; Hasan Pirneya-Abbâs İkbâl, *Târih-i İran ez Âğâz tâ İnkirâz-ı Kaçariyye*, Tahran hş. 1376, s. 349; Merçil, *Salgurlular*, s. 10; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 82; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 190; Hüseyinî (*Ahbâr*, s. 57), seferin tarihini 501 (1107-1108) olarak belirtirken, İbnü'l-Esîr (X, 382), bu seferde Çavlı'nın adını zikretmemektedir.

b. Mübariz reisleri durumundaydı. Çavlı, Fesâ ve çevresindeki bazı yerlere hâkim bulunan Husrev'e bir haber göndererek şehzade Çağrı'nın huzuruna gelmesini bildirdi. Husrev ise verdiği cevapta: "*Ben sultanın kölesiyim ve ona itaatkârim, fakat Çağrı'nın huzuruna gelmem mümkün değil; çünkü senin Emîr Buldacı ve diğerlerine neler yaptığını öğrendim. Ancak sultanın emirlerine amadeyim.*" dedi. Çavlı bu cevap üzerine Husrev'den kurtulmanın yollarını aramaya başladı ve bir plân çerçevesinde harekete geçti. Plâna göre Çavlı etrafa, Husrev ile Fars bölgesinde oturamayacağını ve bu sebeple sultanın yanına döneceğini duyurdu. Sonra da bunu gerçekten yapıyormuş gibi davranarak ağırlıklarını hayvanlara yükleyip İsfahan'a doğru harekete geçti. Bunu gören Husrev'in elçisi geri dönüp olanları anlatınca Husrev, tehlikenin geçtiğine inanarak eğlenceye daldı. Plânının işlediğini gören Çavlı, ağırlıklarını bırakıp az sayıdaki atıyla geri döndü ve sarhoş durumda bulunan Husrev'e saldırdı. Bu baskın üzerine Husrev kaçarak iki dağ arasında bulunan müstahkem İg (İc)⁵⁸ kalesine sığındı. Çavlı ise Husrev'in adamlarından pek çoğunu öldürdü ve mallarını da yağmaladı. O, daha sonra Husrev'in bulunduğu kale üzerine yürüyerek burayı kuşattı. Fakat kalenin müstahkem olduğunu ve içinde de yeterince erzak biriktirildiğini anlayınca Husrev ile anlaşma yoluna giderek Şiraz'a döndü⁵⁹.

Atabeg Çavlı'nın ikinci seferi Karzuvi Şebânkâreleri'ne karşı olmuştur. Karzuvîler, Kâzerun civarına, Nevbencân ve Şâpûr şehirlerine devamlı akınlarda bulunuyor, bu bölgeyi devamlı yağma ve tahrip ediyorlardı. Bu topluluğun başında Ebû Sa'd b. Muhammed b. Mamâ bulunuyordu. Atabeg Çavlı bir süre Şiraz'da kaldıktan sonra harekete geçerek Kâzerûn şehrini ele geçirdi. Daha sonra da Ebû Sa'd'ı çekilmiş olduğu kalede kuşattı. Kuşatmanın iki yıl sürmesi üzerine Çavlı, barış teklifi için bir elçi gönderdi. Fakat Ebû Sa'd bu elçiye öldürtünce Çavlı, bu sefer sufilerden oluşan bir grubu aynı amaçla tekrar Ebû Sa'd'a gönderdi. Bu gruptakiler de aynı akıbete uğradılar. Fakat bir süre sonra Ebû Sa'd'ın erzakı bitince, Çavlı'dan eman dilemek zorunda kaldı. Çavlı da eman verdi ve kaleyi teslim aldı. Fakat Ebû Sa'd'a çok kötü davranarak onun kaçmasını sağladı. Çavlı da hemen onun âilesini tutuklattı ve Ebû Sa'd'ı yakalamaları için çevreye adam gönderdi. Çavlı, neticede gizlendiği yerde

⁵⁸ İstahbânât'ın 4 fersah doğusunda müstahkem bir kale. Bk. Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâki, Tahran hş. 1336, s.167 ; Ayrıca bk. Merçil, *Salgurlular*, s. 11.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, Trk. trc., X, 411-412; *Fars-nâme-i Nâsirî*, s. 25-26; Ebû'l-Hayr Zerkûb-ı Şirâzi, *Şiraz-nâme*, nşr. Behmen Kerîmî, Tahran 1350, s. 40-42; Şebânkâreî, *Mecma' el-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran hş. 1363, s. 152; Büchner, "Şebânkâre", *İA*, XI, 370; Merçil, *Salgurlular*, s. 11; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 55-56; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 187.

yakalanan ve huzuruna getirilen Ebû Sa'd'ı hemen öldürttü⁶⁰. Böylece Çavlı, Fars bölgesinde bir rakipten daha kurtulmuş oldu.

Şebânkâreler'in diğer bir kolu olan Şekânîler, Fars sahil bölgesinde yaşamakta idiler. Bunların yol kesip, çevreye zarar vermeleri üzerine sefere çıkan Çavlı, onları itaat altına alarak reislerini öldürdü. Daha sonra da Fîrûzâbâd'a hâkim olan diğer bir Şebânkâre kolu olan Mes'ûdîler'in bu bölgedeki hâkimiyetine de son verdi⁶¹.

Çavlı bir süre sonra Şebânkâreler'den İbrahim b. Mamâ'nın⁶² hâkim olduğu Dârâbcird (Dârâb) üzerine yürüdü. Atabeg Çavlı'nın üzerine gelmekte olduğunu haber alan İbrahim, evlilik yolu ile akraba olduğu Kirman Meliki Arslanşah b. Kirmanşah (1101-1143)'ın yanına kaçtı. Atabeg Çavlı, bundan sonra Dârâbcird halkının sığındığı Teng-i Renbe⁶³ geçidinin hisarını muhasara etmeye başladı. Bu hisar çok yüksek bir dağın zirvesinde yer alıyordu. Ayrıca hücumla alınamayacak kadar da müstahkemdi. Çavlı bunu görünce bir plân uygulamaya karar verdi. O, kuşatmayı kaldırarak çöl yoluyla Kirman'a gidiyormuş gibi davrandı. Daha sonra da geri dönerek kuvvetlerini Kirman Meliki Arslanşah'ın gönderdiği askerî yardımını gibi göstererek Dârâbcird önlerine geldi. Kaledekiler buna inanarak Çavlı'nın kalenin bulunduğu geçide girmesine izin verdiler. Çavlı geçide girdikten sonra buradaki kuvvetlere saldırarak onları öldürdü. Daha sonra ise Dârâbcird halkına aynı şeyi yaptı. Çok az insan sağ kalırken, kurtulabilenler ise Kirman'a kaçtı. Atabeg Çavlı ise daha sonra Şiraz'a döndü (506/1112-1113)⁶⁴.

Atabeg Çavlı, Şiraz'a döndükten sonra Kirman'a sığınan Şebânkâre ümerâsını geri almak için hazırlıklara başladı. O, bunun için Hasan b. Mübariz'e bir mektup göndererek Kirman seferi için kendisine yardım etmesini istedi. Hasan b. Mübariz de başka çaresi olmadığını görerek Çavlı'ya katıldı ve onunla birlikte Kirman'a hareket etti. Bu sırada Çavlı, Kirman Meliki Arslanşah'a Şiraz kadısı Ebû Tâhir Abdullah b. Tâhir'i elçi olarak gönderdi ve Şebânkâre ümerâsının Sultan Muhammed Tapar'ın tebaası olduğunu, iade edilmelerinin gerektiğini, bu gerçekleşirse Kirman seferinden vazgeçeceğini bildirdi. Melik Arslanşah da

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 412; Şiraz-nâme, s. 40-42; Merçil, *Salgurlular*, s. 12; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 56; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 187.

⁶¹ Büchner, "Şebânkâre", *İA*, XI, 369; Merçil, *Salgurlular*, s. 12; Sevim-Merçil, *aynı eser*, s. 187.

⁶² Büchner (adı geçen madde, s. 370), bu ismi İsmail olarak nakletmektedir.

⁶³ Teng-i Renbe, Dârâb şehrinin yaklaşık 15 km. doğusundadır. Bk. Merçil, *Salgurlular*, s. 12; İbnü'l-Esîr'de (Trk. trc., X, 412) bu isim Retîl-i Renene olarak geçmektedir.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 412-413; Büchner, "Şebânkâre", *İA*, XI, 370; Merçil, *Salgurlular*, s. 12; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 56-57.

verdiği cevapta, onların kendisine sığındıkları için affedilmelerini istedi. Çavlı onun elçisine bol ihsanlarda bulunup, kendi tarafına çekmeyi başardı. Elçi geri dönüp, Sircan'da Arslanşah'ın veziri idaresindeki Kirman ordusunu geri döndürmeye muvaffak oldu. Atabeg Çavlı bunun üzerine harekete geçerek Kirman ile Fars hududunda bulunan Furg kalesini kuşatmaya başladı. Melik Arslanşah kuşatma haberini aldığı zaman bu duruma kendi elçisinin sebep olduğunu anlayarak onu sorguya çektiyse de elçi olanları inkâr etti. Arslanşah bunun üzerine elçinin casusluk yapmak için Çavlı'nın yanından getirdiği iki ferraştan herşeyi öğrendi. Casusluk yapmalarından dolayı her ikisini de öldürttü. Daha sonra da acele bir askerî kuvvet oluşturarak Çavlı'nın üzerine gönderdi. Bu kuvvet yolda Furg hâkimi Musâ'nın tavsiyesiyle anayoldan değil, daha az kullanılan yerlerden hareket etti ve bir baskınla Çavlı'nın askerlerinin üzerine saldırdı. Çavlı kurtuluşu kaçmakta bulurken askerlerinin çoğu öldürüldü. Çavlı'nın daha önce öldürttüğü Şebânkâre reislerinden Ebû Sa'd'ın oğlu Fazlûye ile Hasan b. Mübariz, Çavlı'yı takip ederek onu yakalamayı başardılar. Çavlı onların kendisini öldürmesinden endişe ediyordu. Fakat onlar, böyle bir niyetlerinin olmadığını belirterek Çavlı ile birlikte Fesâ şehrine doğru hareket ettiler. Buraya vardıklarında adamlarından kurtulabilenler de Çavlı'ya katıldılar. Kirman Meliki Arslanşah ise bir süre sonra ele geçirdiği esirleri ihtiyaçlarını da karşılayarak serbest bıraktı (Şevval 508/Mart 1115)⁶⁵.

Atabeg Çavlı'nın ölümü ve kişiliği

Atabeg Çavlı bu mağlubiyetin intikamını almak için tekrar hazırlıklara başladığı sırada şehzade Çağrı 9 yaşında iken öldü (Zilhicce 509/Nisan-Mayıs 1116)⁶⁶. Bu durum Fars bölgesinde Çağrı adına istediği gibi hareket eden Çavlı'nın gücünü iyice sarstı. Çünkü şehzade Çağrı, atabeg Çavlı'ya hukukî dayanak teşkil ediyordu. Bu sırada Kirman Meliki Arslanşah, Bağdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a elçi göndererek ondan atabeg Çavlı'nın bu seferine engel olmasını istemişti. Sultan bu isteğe verdiği cevapta şöyle diyordu: "*Çavlı'yı razı etmekten ve Furg'u ona vermekten başka çare yoktur*". Kirman elçisinin geri dönmesinden (Rebiülevvel 510/Temmuz-Ağustos 1116) sonra Çavlı öldü. Sultan Muhammed Tapar, Atabeg Çavlı'nın ölüm haberini aldığı zaman Kirman Melikinin Fars'a saldırmasından endişe ederek Bağdad'dan hemen İsfahan'a hareket etti⁶⁷.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 413-414; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 92-93; Merçil, *Salgurlular*, s. 13-14; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 57; Sevim-Merçil, *aym eser*, s. 188.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr (Trk. trc., X, 414), Çağrı'nın 5 yaşında öldüğünü belirtmektedir.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, Trk. trc., X, 414; Merçil, *Salgurlular*, s. 14. Ayrıca burada farklı olarak Çavlı'nın, Şebânkâreler ile yaptığı bir mücadele sırasında öldürüldüğü şeklinde bir rivayet naklediliyor.

Atabeg Çavlı, Selçuklu Devleti içinde renkli kişiliği ile dikkat çekmiş ve önemli emîrlerden birisi olmuştur. O, görev yaptığı bölgelerde düzenin sağlanması konusunda gerekli olan şeyleri yapmış, bazen de aşırıya kaçmıştır. İbnü'l-Esîr⁶⁸, onun halka kötü davrandığını, ellerini, burunlarını kestiğini ve gözlerine mil çektiğini kaydetmektedir.

Bütün bu olumsuzluklara ve iki kez isyan etmesine rağmen Sultan Muhammed Tapar'ın ondan vazgeçmemesi ilginçtir. Bundaki neden Çavlı'nın zekâsı ve yönetim kabiliyetinden yararlanmak olsa gerektir. Çavlı, görev yaptığı her bölgede başarılı faaliyetleri ile dikkat çekmesini bilmiştir. Buna rağmen aşırıya varan bazı davranışları sonuçta onun başarısızlığına neden olmuştur. Nitekim Musul'da iken isyan etmemiş olsa idi, Suriye bölgesine kolayca hâkim olabilirdi. Çünkü burada kendisini engelleyebilecek bir güç mevcut değildi. İleri görüşlü bir kişi olmasına rağmen, bunu fark edememiş olması hem onun ve hem de Selçuklu Devleti açısından büyük kayıp olmuştur. Nitekim onun bu bölgeye gelmesiyle birlikte Haçlılara karşı durabilecek önemli bir kuvvet Suriye'ye yerleşecek, böylece Haçlıların faaliyet alanı kısıtlanmış olacaktı. Hatta Çavlı, Suriye'ye gelip, Fars bölgesinde Şebânkârelilere karşı uyguladığı savaş taktiklerini Haçlılara karşı kullanmış olsaydı, onların eline geçmiş bulunan büyük İslâm şehirleri çok daha önce Müslümanlarca ele geçirilebilirdi. Çavlı, daha sonra tayin edildiği Fars bölgesinde düzenin sağlanması ve Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesi için hayli uğraşmış ve bunda da başarılı olmuştur.

Atabeg Çavlı, Fars bölgesinde düzeni sağlamak yanında imar faaliyetleri alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Şebânkâre akınları ile tahrip edilmiş bulunan Fesâ, Istahbânât ve Nevbencân gibi pek çok şehrin yeniden imarını sağlamıştır. Bunun yanında tarım üretimini arttırmak amacıyla Kür (کُر) nehri kenarında bulunan Râmcîrd ve Aşağı Kurbal bölgelerindeki su bendlerini de tamir ettirmiş, Râmcîrd'deki su bendine Fahristan⁶⁹ adını vermiştir. Ayrıca o, suyu tarım alanlarına ulaştırmak üzere bir çok sulama kanalı da inşa ettirmiştir⁷⁰.

⁶⁸ *el-Kâmil*, X, 339 ve 414.

⁶⁹ Çavlı'nın bir lâkabı da Fahreddîn'dir. Çavlı, bu ismi lâkabına atfen vermiş olmalıdır. Bunun için bk. Büchner, "Şebânkâre", *İA*, XI, 370.

⁷⁰ *Şiraz-nâme*, s. 43; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 148-150; Turan, *Selçuklular*, s. 160; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Muslim Conquest to the time of Timur*, London 1966, s. 277-278; Merçil, *Salgurlular*, s. 15.

SUMMARY

Atabag Çavlı Sakavu was one of the important commanders of the Sultān Muhammad Tapar and also the atabag of his son Çağrı. We do not have any reliable information on his first appearance in history, but according to *Cāmi al-Tavārih* he did take part in the Manzikert in 1071. After that he appears to be the ruler of the cities of Rāmhurmuz and Arracan on the border of Huzistān and Persia. During this time, he struggled with the local tribes of Shabānkarāids and Batīnids. Following his success, he became disobedient towards the Sultan, and thus caused the Sultan to send troops against him, and seeing this, Çavlı asked his forgiveness for what he had done wrong. As a result, Çavlı was appointed as the governor of Mosul by the sultan in order to battle against the Crusades and the ruler of Mosul, Çökürmüş.

After having done successful activities as the governor of Mosul, he again became disobedient towards the Sultan and decided to go further down to Syria. Seeing this Rıdvān, the ruler of Aleppo and Tancred, the ruler of Antioch entered in to an alliance against Çavlı. In the mean time, Çavlı was at war against the union of Rıdvān and Tancred in Tallbāşir with the help of the ruler of Edessa, Baudouin. When he lost the war Çavlı again went to the Sultan to ask his forgiveness. As a consequence, the sultan appointed him as the atabag his son Çağrı and sent him to Persia in 502/1108-1109. After becoming the ruler of the region, Çavlı again struggled with the local tribes of Shabānkarāids and Batīnids.

In addition to his political activities, Çavlı also made some reconstruction works in Persia. When he was about to make a war against the Kirmān Seljuks second time he lost his life (509/1116).